

san nefsi nebâtî, gazabî ve nâtık şeklinde ifade edilen melekelerine uygun düşün tatmin vasıtalarına bağlanırken semavî felekler de -canlı, akıllı birer varlık olmalarından dolayı- Allah'a duydukları aşk ile dönüşlerini sürdürürler.

Aristo, "kendisi hareket etmeyen ilk hareket ettirici"nin felekleri harekete geçişini, sevilenin seveni harekete geçirmesine benzetir. *Metafizika*'nın "Lambda" bölümünün yedinci faslında yer alan bu küçük benzetme, müslüman filozofların kaleminde esaslı bir kozmolojik doktrin haline getirilmiştir. İhvan-ı Safâ'dan önce Fârâbî, Allah'ın tıpkı akıl-âkil-ma'kûl oluşu gibi aşk-âşik-ma'sûk olduğunu yazmış ve aşk kavramını sudûr nazariyesinin temeline yerleştirmişti (*el-Medinetü'l-fâzıla*, s. 54, 68). Fârâbî'nin bu görüşünü aynen benimseyen İbn Sînâ ise bundan fazla olarak *Risâle fî mâhiyyeti'l-ışık* adlı eserini bu konuya ayırmıştır. Bu eserinde aşkı kemal fikriyle irtibatlandırmış ve bu kavramı gerek tabii gerekse insanî seviyede bir kemale erme iştiyakı olarak tanımlamıştır. Filozofa göre kemalin ilkesi "mutlak hayır" olan zorunlu varlık, noksanlığın ilkesi ise madde yani kemalden yoksun olmaktır. Söz konusu kemal-noksanlık yahut varlık-yokluk kutuplaşması bütün varlık tabakalarında tabii bir temayül uyandırır; aşk adını alan bu temayül, varlığın kendi sınırlarına ulaşmasını veya kendini gerçekleştirmesini sağlayan bir tekâmül fikrine işaret eder. Aşkın insanı yükselteceği en üst kemal noktası "ilâhîleşmiş insan" mertebesidir.

İslâm ahlâk felsefesinde genel olarak Eflâtuncu akıl-tutku veya Aristocu fazilet-rezilet doktrinlerinin sınırlarını sarsan bir aşk kavramı söz konusu olduğunda itidal fikrinden fedakârlık edilmediği görülür. Bu fikrin harareti bir savunucusu olan büyük ahlâk filozofu İbn Miskeveyh, aşkı Aristo'ya benzer şekilde sevgide aşırılık şeklinde yorumlayarak aşkın haz düşkünlüğü şeklinin kötü, iyilik tutkusu şeklininse iyi olduğu tarzında bir ayırma gitmiştir. Aynı ahlâk felsefe geleneğine bağlı olan Nasîrüddîn-i Tûsî ise şehvet düşkünlüğü şeklindeki aşkın bütün aşırılıkların en tahrir edicisi olduğunu ısrarla belirtirken itidal fikrine daha çok ağırlık verdiğini gösterir. Bu yaklaşımın felsefî disiplinler bünyesinde gelişen İslâm ahlâk ilmindeki ortak kabulü yansıttığı söylenebilir.

BİBLİYOGRAFYA :

Aristoteles [Aristo], *İlmü'l-ahlâk* (trc. A. Lütfi es-Seyyid), Kahire 1343/1924, IX, 10.5; Eflâtun, *Phaidros* (trc. Suut Kemal Yetkin—Hamdi Rağıp Atademir), İstanbul 1943, 231^e, 242^e; Ebû Bekir er-Râzî, *et-Ṭibbû'r-rûhânî* (*Resâ'il felsefiyye* içinde, nşr. P. Kraus), Kahire 1939 — Beyrut 1402/1982, s. 39-41; Fârâbî, *el-Medinetü'l-fâzıla* (nşr. Albert N. Nader), Beyrut 1986, s. 54, 68; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, s. 319; İhvan-ı Safâ, *Resâ'il*, Beyrut 1376-77/1957, III, 269-286; İbn Miskeveyh, *Tehzîbü'l-ahlâk*, s. 151; İbn Sînâ, *Risâle fî mâhiyyeti'l-ışık* (trc. ve nşr. Ahmed Ateş), İstanbul 1953, s. 1-19; İbn Rüşd, *Tefstru Mâ ba'ede't-ṭabî'a*, III, 1600-1606; İbnü'l-Cevzî, *et-Ṭibbû'r-rûhânî*, Dırmaşk 1348/1929, s. 8-9; Nasîrüddîn-i Tûsî, *The Nasirean Ethic* (trc. G. M. Wickens), London 1964, s. 143-144; Abdurrahman Bedevî, *Aristo 'inde'l-'Arab*, Beyrut 1980, s. 176-177; Joel L. Kraemer, *Humanism in the Renaissance of Islam*, Leiden 1986, s. 141-143; George Boas, "Love", *The Encyclopedia of Philosophy* (nşr. Paul Edwards), New York 1972, V, 89-94.

İLHAN KUTLUER

□ EDEBİYAT, KÜLTÜR VE SANAT. İslâm milletlerinin kültür ve edebiyatlarıyla İslâm sanatlarının hemen her dalında bütün özellikleriyle aşk anlayışının çeşitli tesir ve tezahürlerini görmek mümkündür. Bu tesir o kadar yaygındır ki bazı araştırmacılar İslâm edebiyatı ve sanatına hâkim olan estetik anlayışını "aşk estetiği" adıyla anmaktadır (bk. Ayvazoğlu).

Türk kültür, edebiyat ve sanatında da aşk konusu gerek mahiyeti gerekse işleniş bakımından çok geniş bir rağbete mazhar olarak farklı sahalarda değişik eserlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Mahiyeti itibarıyla mecazî-maddî-beşerî, felsefî ve tasavvufî-ilâhî-hakikî aşk olarak üç değişik özellikte ele alınan aşk konusu, bunlardan her birinin müstakil veya iç içe işlendiği farklı şekil ve türde edebî eserlerde ortaya konmuştur. Ancak Türk edebiyatının Arap ve Fars edebiyatlarıyla derin ve köklü alâkası sebebiyle ortaya çıkan şekil ve türler, başta Arap şiiri olmak üzere her üç edebiyatın ortak izlerini taşımakta olduğu için, konunun daha iyi anlaşılması bakımından kısaca bu alâkayı belirtmek gerekir.

Eski Arap şiirinde kasîd veya kasidenin nesib, tegazzül ve teşebbüb (teşbîb) adı verilen belli başlı bölümlerinde bilhassa maddî ve beşerî aşk konusu işlenmiştir (geniş bilgi için bk. Çetin, s. 70, 71, 74, 86). Fars şiirinde ise kasidenin bu bölümleri geliştirildiği gibi gazel adıyla ayrı ve yeni bir şekil ortaya konmuş, bir

tarafтан muhtevası zenginleştirilirken diğer taraftan da aşk gazelin en önemli ve belli başlı konularından biri haline getirilmiştir. Böylece "gazel-i âşikâne" adıyla anılan bir şekil ortaya çıkarak divanların en değerli şiirleri arasında yer almıştır.

Daha sonraları aşk konusu her üç özelliğiyle Fars ve Türk edebiyatlarında ayrıca kıta, rubâî, tuyuğ ve mesnevilerde de ele alınmış, fakat Arap edebiyatında daha çok maddî yönüyle işlenmiştir. Bu gelişmenin tabii sonucu olarak Türk şiirinde, sayılan bu şekillerin hepsi aşk konusunun işlendiği belli başlı formlar olarak divan, tasavvuf, tekke ve halk edebiyatlarında çeşitli türlerin ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Aşk ve muhabbetin işlendiği hemen bütün dinî ve bazı lâdinî eserlerde aşk-ı hakikî, mutlak aşk, aşk-ı ilâhî adlarıyla hep Allah aşkı kastedilmiştir. Âşığın bütün merhalelerden geçerek sonunda ulaşacağı gerçek aşk budur. Manzum ve mensur müstakil tasavvufî eserlerle tasavvufî tevhidlerde yer alan aşk anlayışı bu olmuştur. Gerçek aşka ulaşmak için Hz. Peygamber'in de bu mânâda sevilmesi gerekir, buna "aşk-ı resul" adı verilmiştir. Nitekim Hz. Peygamber'in isimlerinden biri de "habîbullah"tır (Allah'ın sevgilisi). Süleyman Çelebi *Mevlid*'inde, "Ey habîbim sana âşik olmuşam / Cümle halkı sana bende kılmışam" derken Allah'ın ve bütün yaratılmışların Hz. Peygamber'e karşı bu mânadaki sevgisini ve duygularını dile getirir. Yunus Emre'nin, "Aşkın ile âşiklar yansın yâ Resûlellah / İçip aşkın şarâbın kansın yâ Resûlellah" matla'lı gazel-ilâhisi de bu konuyu işleyen ve asırlarca çok tanınmış ve sevilen, pek çok kere de bestelenmiş bir şiirdir. Bu konu divan şairlerinin na'tlarında da işlenmiştir. Bir de tasavvuf ulularına ve tarikat kurmuş büyük mutasavvıflara karşı bağlılarının duyduğu sevgi ve muhabbeti dile getiren şiirler vardır ki bunları da aşk konusunun ele aldığı ikinci grup eserler arasında saymak gerekir.

Türk edebiyatında aşk konusu müstakil olarak ele alındığı gibi bu edebiyatın çeşitli mahsullerinde lafız ve mâna sanatlarından faydalanılarak bilhassa telmihi, teşbih, mecaz ve istiareler yoluyla kullanılmış, ayrıca mazmun ve remiz olarak da yaygın bir şekilde işlenmiştir. Daha çok tasavvufî-ilâhî ve maddî-be-

şerî özellikleriyle ele alınan aşk konusunun zaman zaman da bilhassa yenileşme devri Türk edebiyatında felsefî bir yaklaşımla işlendiği görülmektedir.

Özellikle Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî'den başlayarak Yûnus Emre, Eşrefoğlu Rûmî, Dede Ömer Rûşenî, Niyâzî-i Mısırî, Seyyid Nizamoğlu Seyfullah, Nesîmî ve daha birçok mutasavvîf şairin manzum ve mensur eserleriyle gazel-ilâhilerinde tasavvufî özellikleriyle ele alınan aşk konusu, divan edebiyatının Şeyhî, Bursalı Ahmed Paşa, Necâtî, Zâtî, Hayâlî, Fuzûlî, Nâilî, Nâbî ve Şeyh Galib gibi isimlerinin şiirlerinde ilâhî ve maddî-beşerî; Bâkî, Şeyhülislâm Yahyâ, Şeyhülislâm Bahâî, Nefî ve Nedîm gibi şairlerde ise daha ziyade maddî-beşerî yönleriyle ele alınmıştır. Ancak bütün bu eserlerde maddî-beşerî-mecazî yönleriyle ele alınan aşk konusunun ilâhî-hakikî özelliklerle de içiçe olduğunu, hatta tamamen maddî görünenlerinde bile mahiyetinin tam anlaşılmasında kararsızlığa düşülebileceğini belirtmek gerekir. Konunun bu şekilde girift bir hal almasında "el-mecâzû kantaratû'l-hakîka (mecaz hakikatın köprüsüdür)" anlayışı hâkim olmuştur.

Divan ve tasavvuf edebiyatlarında mutlak hakikat olan Allah'a varmanın (vusulât) aşk ve akıl olmak üzere belli başlı iki yolu vardır. Âşık aşkı, zâhid ise akli temsil eder. Maksada en kestirme ulaştırılan, fakat en çetin olan aşk yoludur ve bu daima akılla çatışma halinde ele alınmıştır. Aşk yolunda daha ilk adımda başı vermek lâzımdır. Aşk dünya ilmiyle medresede kavranamaz. Fuzûlî'nin çok tanınmış, "Aşk imiş her ne var âlemde / İlim bir kıl ü kâl imiş ancak" beyti bunun en meşhur ifadesidir. Akıl gönlü aşktan ayırmak ister, gönül ise aşka koşar, onu her şeye tercih eder. Bu yüzden âşık akla değil aşka uyar, akli ve aklın meselelerini bir tarafa bırakır, aklın temsilcisi olan zâhidi de devamlı tenkit ederek aşkı zühde tercih eder. Her ne kadar âşık / sâlik önce şeriâtın koyduğu sınırlara riayet ederek zühd ve takvâ ile hareket etmek mecburiyetinde ise de bu kâfi değildir. Zühd ve takvâ onu hakikate yöneltilir; böylece dünyevî ihtiraslarına hâkim olduktan sonra şeriâtın sınırları dışına çıkmadığı gibi makamların en yükseği olan aşk ve muhabbet makamına ulaşmayı hedef edindiğinden zühd ve takvâyâ da değer vermeyerek aşk, zevk, sevk ve keşif yolunu tutar. Ancak bu çileli bir yoldur, aşk yakıcı bir ateştir. Gönül gam, keder, sitem-i yâr ile harap ol-

mayınca aşk hazinesi ortaya çıkmaz. Âşıkın vücudu aşk ile dirilir, aşksız kalmak onun için ölümdür. Yûnus'un, "Ölen hayvan-durur âşıklar ölmez" mısraı bunu ifade eder. Bu sebeple âşık aşktan ve aşk derdinden kurtulmak istemez. Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn*'da, Mecnûn'un Kâbe'deki münâcâtının ifadesi olarak yer alan, "Yâ rab belâ-yı aşk ile kıl âşînâ beni / Bir dem belâ-yı aşktan etme cüdâ beni" matla'lı, aşk veya âşık duası adıyla anılan gazeli bu fikrin en güzel ve tanınmış ifadesidir. Allah âşıkları aşktan başka bir şeyle teselli bulamazlar. Bu bakımdan onlara göre aşk vâcip ve farzdır. Aşk yoluna giren ar ve namusunu yani benliğini, bu vehimden ibaret olan varlığını aşk denizine garketmelidir. Yûnus'un, "Âşık Yûnus mâşukuna vuslat bulunca mest olur / Ben şîşeyi çaldım taşa nâmûs u ânı neylerem" beytiyle son bulan şiiri bu düşüncenin çetli yönleriyle anlatıldığı çok sevilmiş bir ifadesidir.

Aşk o kadar yüce bir değerdir ki bu uğurda niceleri İbrâhim Edhem gibi tac ve tahtını yağmaya verip Hallâc-ı Mansûr ve Nesîmî gibi seve seve ölüme koşmuştur. Bundan dolayı Hallâc'a "şehîd-i aşk" adı verilmiştir. Onun macerası tasavvufî edebiyatta olduğu kadar divan edebiyatında da her yönüyle en geniş şekilde ele alınmış, âdetâ tükenmez bir hazine gibi tekrar tekrar kullanılmış, telmih, teşbih ve mecazlar yoluyla olduğu kadar mazmun ve remiz olarak da zikredilmiştir. Hakiki aşk yoluna mecazdan girilir ve güzelden güzelliğe, fertten cemiyete, mazhardan zâhire, kuldandan Hakk'a, diğer bir deyişle kesretten vahdete doğru bir seyir takip edilir. Bu bakımdan mecazi aşkın sembolü olan güzeller, mey, meyhane, mahbûb ve pîr-i mugan sadece bir vasıttır. Ancak âşık / sâlik bu yolla fenâfillâha erişince bir süre de olsa mâsivâyâ bağlandığı için nâdim olur, tövbe eder. Aşktan maksat vuslat bayramına erişip canını cânâna, mâşuka yani sevgiliye kurban etmektir. Şeyhî'nin, "Hâlât-ı aşka gerçi nihâyet denilmedi / Derd almak ibtidâdır ü can vermek intihâ" beyti bunun veciz bir ifadesidir.

Divan edebiyatında belli başlı özellikleri yukarıda belirtilen aşk konusunun işlendiği eserlerin başında Mevlânâ'nın bütün eserleriyle yine ona izâfe edilen *İşknâme* adlı mesnevisini zikretmek gerekir. Bunlar Farsça olmakla birlikte çoğu manzum olarak Türkçe'ye de tercüme edilmiş ve daha sonraki şair ve edip-

lere şekil ve muhteva bakımından kaynaklık yapmıştır. Yûnus Emre'nin *Divan*'ı (nşr. Abdülbaki Gölpinarlı, İstanbul I-II, 1943; III-IV, 1948); Âşık Paşa'nın *Garibnâme*'si (Beyazıt Devlet Ktp., nr. 3633; Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 1752); Eşrefoğlu Rûmî'nin *Divan*'ı (nşr. Âsaf Hâlet Çelebi, İstanbul 1943); Sinan Paşa'nın *Tazarru'nâme*'si (nşr. Mertol Tulum, İstanbul 1971); Dede Ömer Rûşenî'nin *Neynâme*'si (nşr. Mustafa Uzun, İstanbul 1990) hem bu tesir altında meydana gelmiş, hem de bu konuyu işlemiş ilk eserlerin belli başlıları arasında yer alır.

Aşk konusunun işlendiği ikinci grup eserler, "iki kahramanlı aşk hikâyeleri" adı altında toplanabilecek olan çoğu maddî aşkı ve bu uğurda âşıkların başından geçen maceraları konu alan mesnevilerdir. En güzel örnekleri XIV, XV ve XVI. yüzyıllarda kaleme alınan bu eserler arasında Yûsuf ü Züleyhâ, Leylâ vü Mecnûn, Hüsrev ü Şîrîn, Ferhad ü Şîrîn, Varaka ve Gülşah, Cemşid ü Hurşid, Vâmık ü Azrâ, Süheyl ü Nevbahar en çok işlenen hikâyelerdir (aşk konulu mesnevilerin yüzyıllara ve şairlere göre dağılımını veren bir liste için bk. Ünver, s. 460). Bu mesneviler arasında, Kur'an'da "ahsenül-kasas" (kıssaların en güzeli) olarak nitelendirilen Yûsuf ü Züleyhâ hikâyesi, benzerleri arasında en sevilmiş ve beğenilmiş olduğu için en çok işlenmiş olanıdır. Türk edebiyatında ilk örneği Ali tarafından "Kıssa-i Yûsuf" adıyla meydana getirilen bu mesnevinin diğer tanınmış örnekleri arasında, Anadolu sahasında, Şeyyad Hamza (nşr. Dehri Dilçin, İstanbul 1946) ile Darîr, Hamdullah Hamdî, Yahyâ Bey (nşr. Mehmed Çavuşoğlu, İstanbul 1979) ve Kemalpaşazâde'nin eserleri sayılabilir (geniş bilgi için bk. Kavcar, s. 157 vd.). Bundan sonra en çok rağbet edilen aşk hikâyesi ise Leylâ vü Mecnûn olmuştur. Türk edebiyatında ilk defa Gülşehrî'nin *Mantuku't-tayr*'ı ile Âşık Paşa'nın *Garibnâme*'sinde aşk bahsi anlatılırken temas edilen bu konu, daha sonra on sekizinci eserleri elde olmak üzere yirmi dokuz divan şairi tarafından işlenmiştir. Bunlar arasında en tanınmış olanlar Ali Şîr Nevâî, Bihiştî Ahmed Sinan, Hamdullah Hamdî, Fuzûlî ve Atâî'nin eserleridir (geniş bilgi için bk. Ağâh Sırrı Levend, *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi*). Fuzûlî'nin *Leylâ ve Mecnûn*'u benzerleri arasında en çok beğenilen ve aşk konusunu her yönüyle en güzel ifade eden bir şaheser olarak kabul edil-

mektedir (nşr. Necmettin Halil Onan, İstanbul 1956).

Divan edebiyatında aşk konusunu işleyen eserler arasında sözü edilmeden geçilemeyecek olan bir başkası da Şeyh Galib'e asıl şöhretini sağlayan, kendisinin de kaleme almakla övündüğü *Hüsn ü Aşk*'tır (nşr. Abdülbaki Gölpinarlı, İstanbul 1968). Bütünüyle tasavvufî aşkı anlatan bu eserde, Hüsn'e vurulan Aşk, basheden geçen çeşitli maceralardan sonra kendinden ayrı sandığı Hüsn'ü yine kendinde bulmuş, Aşk'ın Hüsn'den, Hüsn'ün de Aşk'tan başka bir şey olmadığını anlayarak vahdet sırrına erişmiştir. Aşk konusunu işleyen bu tanınmış mesnevîlere ilmî neşirleri yapılmış Mehmed adlı bir şairin *İşknâme*'si (nşr. Sedit Yüksel, Ankara 1965) ile Şeyhoğlu Mustafa'nın *Hurşidnâme*'sini de (*Hurşid ü Ferahşad*) ilâve etmek gerekir (nşr. Hüseyin Ayan, Erzurum 1979).

Aşk yenileşme devri Türk edebiyatında da ana tema olarak yerini almakla birlikte gerek şekil gerekse mahiyet olarak öncesinden farklı bir yapı ve gelişme göstermiştir. Batı edebiyatı tesiri altında birçok bakımdan yeni özellikler kazanan ve bilhassa Fransız romantiklerini taklit ederek eser vermeye başlayan bu dönemde aşk, kısmen eski edebiyattaki mesnevî ve halk hikâyelerinin yerini alan roman ve hikâyelerle, şiir ve tiyatrodaki vazgeçilmez bir unsur olarak yerini ve divan edebiyatındaki tasavvufî-hakikî yapısının dışındaki özelliklerini korumuştur. Nâmık Kemal'in ifadesiyle "kalbin hissiyyât-ı ulviyesi" olan aşk, bu devrenin bütün ürünlerinde kadına duyulan maddî-beşerî bir alâka şeklinde ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple daha realist bir mahiyet kazanan aşk, yaşanmış bir hayatın hâtırası etrafında şekillenip eskiye göre çok yeni ve zengin unsurlarla bezenmiştir. Ulaşılamayan ve daha çok hayalde yaşatılan bir sevgili ile ona kavuşma motifi yerini, acı tatlı yönleriyle beraberce yaşanan, sadeti veya kederiyle hissedilen bir hayata, bunun getirdiklerine, bu hayatın ölüm ve ayrılık gibi sebeplerle sona ermesi üzerine bütün çeşitli ıstırap ve hasret duygularına bırakır. Hatta denilebilir ki yenileşme devri Türk edebiyatının ilk eserlerinde aşk, devrin sosyal şartları ve meseleleriyle realizmin tesiri altında, âşiklar arasındaki hüsrânın, acının sebebi olarak işlenir. Nâmık Kemal'in *İntibâh*'ı (İstanbul 1876), Şemseddin Sâmî'nin *Taaşuk-ı Tal'at ve Fitnat*'ı

(İstanbul 1873), Emin Nihad'ın *Müsameretnâme*'si (İstanbul 1871-1875) bu eserlerin ilk örneklerindedir. Daha sonra ise Sâmîpaşazâde Sezâi'nin *Sergüzeşt* (İstanbul 1888) adlı romanı başlı başına ve daha ileri kademedeki bir yer tutar. Türk romanının gelişmesiyle konu daha değişik boyutlarda ele alınmış ve *Aşk-ı Memnû*, *Mâi ve Siyah*, *Kırk Hayatlar*, *Eylül* gibi eserler verilmiştir.

Abdülhak Hâmid'in bilhassa tiyatrodaki *İçli Kız* (İstanbul 1875), *Mâcera-yı Aşk* (İstanbul 1873) ve diğer eserleri, aşkı bu edebiyatın yukarıda verilen ana özellikleri içinde ele alan dikkate değer örnekleri arasındadır (geniş bilgi için bk. Tanpınar, s. 517-592). Daha sonra günümüze kadar olan devrede aşk, şiir, roman-hikâye ve tiyatrodaki yeni sosyal şartlara göre farklı işleyişlerle ifadesini bulmuştur.

Halk edebiyatının ana temalarından biri ve belki de birincisi maddî-beşerî aşktır ve bu konu halk şiirinin bilhassa güzelleme, türkü ve mâni gibi türlerinin büyük bir kısmıyla âşik adı verilen saz şairlerinin anlatıp geliştirdiği halk hikâyeye ve masallarında işlenmiştir. Türk folklorunun en önemli unsurlarından olan türkü ve mânilerde yer alan aşkın, sevgiliye karşı duyulan sonsuz muhabbetin çok veciz, samimi ve içli bir şekilde, âdeta kutsal bir duygu olarak dile getirildiği görülmektedir.

Aşk (عشق) kelimesinin eski yazı ile yazılış özelliğinden hareketle, "üç harf, beş nokta" rumuzuyla da ifade edilen bu mefhumun halk şiirinde kullanılışına güzel bir örnek, Bayburtlu Celâli'nin gecedeki karısına hitaben yazdığı güzellemede yer alır: "Üç harf beş noktadan aldık hesabı / Seni bana yazmış ezel kitabı / Şimden geri kaldır yüzden nikâbı / Hânemiz erkânı sen safâ geldin". Leylâ ile Mecnûn (Özege, III, 967), Emrah ile Selvihan, Âşık Garip (Özege, I, 83), Kerem ile Aslı (Özege, II, 861), Tâhir ile Zühre (Özege, II, 569) ve benzeri halk hikâyelerinin de en belirgin özelliği aşkın ön planda oluşudur. Oldukça tekâmül etmiş ve hemen hemen platonik bir mahiyet kazanmış bir aşk anlayışına sahip bu hikâyeye kahramanlarının devamlı hıçıran içinde yandıkları, vefakâr bir sevgi ile yaşadıkları ve ekseriyetle de sevgililerine kavuşmadan öldükleri görülmür. Yer yer tasavvufî anlayışın da belirgin olarak ön plana çıktığı bu hikâyelerin hemen hepsinde beşerî bir duygu olarak yer alan aşkın çok defa kaderle

karşı karşıya geldiği ve çatıştığı görülmektedir.

Ayrıca, kullandıkları şekil ve türler bakımından halk edebiyatının içinde değerlendirilen Bektaşî ve Alevî zümrelere ait şiir, nefes, nutuk ve tercümanlarda da aşk konusu en çok işlenen tema olmuştur. Fakat bunlarda gerek tasavvufî gerekse beşerî olarak Sünnî inanışın Allah ve Hz. Peygamber'e yönelttiği aşk anlayışının yerine, hemen sadece Hz. Ali'ye ve Ehl-i beyt'e duyulan aşırı ve sonsuz sevginin konu edildiği görülmektedir.

Konuşma ve yazı dilinde aşk ile ilgili atasözleri, deyim ve çeşitli şekillerde yapılmış eski ve yeni birçok unsur bulunmaktadır. "Aşk olmayınca meşk olmaz, aşk u şevk, aşk odu, aşk u meşk, aşk deryası, aşka düşmek, aşka gelmek, pîr aşkına, aşk-bâz, aşk-bâzî, behişt-i aşk, âşiyân-ı aşk, aşk-perver" gibi ilk bakışta karşılaşılan kelime, deyim ve terkiplerin sayısı 100'ün üzerindedir.

Tezhip ve minyatürlerle halk resimlerinde de aşk konusuna geniş yer verilmiştir. Klasik süsleme sanatlarından olan tezhip ve minyatürde çok kullanılan bir kenar suyu motifi "aşk yolu" adıyla meşhurdur. Bilhassa maddî aşkı konu edinen manzum ve mensur birçok eser, özellikle hamseler çok sanatkârane minyatürlerle süslenmiştir. Bunlar arasında, İslâm milletlerinin edebiyatlarında en büyük aşk hikâyesi kabul edilen Leylâ ile Mecnûn'un aşkını anlatan yazma eserlerdeki çeşitli sahneler önemlidir (meselâ bk. Çağman-Tanıncı, rs. 11, 16, 17, 22, 45, 48). Halk resimlerinde de maddî aşk konusunu işleyen hikâyeye ve masallar aynı şekilde resimlendirilmiştir (bk. Derman, s. 20-40, rs. 1-180). Minyatürlere göre gerek teknik gerekse muhteva bakımından çok basit olan ve genellikle yaparı belli olmayan bu resimlerin en önemli yanı, konunun halkın içinden geldiği gibi ve aşk anlayışının bütün özelliklerinin birbirinin içinde girift bir şekilde ifadesini bulduğu hayalî, remzî, hatta tılsımlı şekillerle resmedilmiş olmasıdır.

Aşk konusunun halk arasında nasıl anlaşıldığının en belirgin örneklerinden biri olan bilhassa "âh minel aşk" yazılı levha-resimlerin gergef ile işlenmişleri evlerde, ayna üzerine yapılmışları kahvelerde, boyalı, boyasız el ile çizilmişleri, taş basmaları, yıldızlıları, sülüs ve ta'lik hattıyla veya dallardan yapılmış (hatt-ı şecerî) yazılarla yazılmışları da dükkânlarda görülmürdü. Aşk derdine tutulanla-

rı temsil eden çift gözlü "he" harfinin insan gözüne benzetilen gözlerinden akan derya misali yaşlar (seylâb-ı aşk) bir göl veya deniz meydana getirmekte, diğer taraftan da Ferhad veya Mecnûn gibi aşktan dolayı dağlara düşmüş bir âşiğin halini anlatmak maksadıyla dağların üzerine resmedilmiş ve kendisi de şekliyle bir dağı andıran ve dağ başına benzeyen bu harfin tepe noktasından tüten dumanlar âşiğin aşk elinden yanıp tutuştuğunu, dumanının göklere çıktığını gösterir. Bu yazı-resimlerin hemen hepsinde genellikle ta'lik hattıyla yazılmış, "Âh minel aşk ve hâlâtihî, ahraka kalbî bi-harârâtihi" (Âh bu aşktan ve hallerinden, ateşi kalbimi yaktı) beyti ve konuyla ilgili başka manzum ve mensur ifadeler yer almaktadır (bk. Aksel, s. 49, 52-55).

Aşk konusu Türk müzikisinde de önemli bir yer tutmaktadır. Maddî aşkın terennüm edildiği şarkılar başta olmak üzere çeşitli formdaki lâdinî eserler arasında, bazan ilâhî aşkın da ifade edildiği gazel formunun ayrı bir yeri vardır. Dinî müzikinin tekke müzikisi kolunda da başta Mevlevî âyinleri olmak üzere na't, durak, ilâhî, tevşih ve bilhassa irticâlen okunan kasideler konunun işlendiği belli başlı formlardır. Bu eserlerde ele alınan aşk esas itibariyle tasavvufî ilâhidir. Fakat na't ve tevşihlerde Hz. Peygamber'e ve tarikat pîrlerine karşı duyulan aşk ve muhabbet de dile getirilmiştir. Mevlevî âyinleri güfteleri itibariyle genellikle Hz. Mevlânâ'nın ilâhî aşkı işleyen âşikane gazelleriyle, Meşnevî'sinden seçilmiş bu konudaki beyitlerin bestelenmesinden meydana geldiği için hemen tamamen aşk konusunu işler. Bunlar arasında, "Beste-i Kadîm" adıyla tanınan ve ilk üç Mevlevî âyininde biri olan hüseyî âyininde yer alan ve daha sonra pek çok âyinde de tekrar edilmiş olan, güftesi Mevlânâ'ya nisbet edilen, "Âh mine'l-aşk ve hâlâtihî / ahraka kalbî bi-harârâtihi / mâ nazara'l-aynû ilâ gayrikûm / ukсімü billâhi ve âyâtihî" kıtası ile bunun Türkçe'si olan mütercimi meçhul, "Âh güzelin aşkına hâlâtına / Yandı yürek aşk harârâtına / And içerem gayri güzel sevmezem / Tanrı'ya vü Tanrı'nın âyâtına" kıtası pek meşhurdur ve aşk konusunun âyinlerde nasıl önemli bir yer tuttuğunun da en açık ifadesidir. Bu Arapça kıtanın ilk iki mısraı Şeyh Galib'in, "Ey rûh-ı pâkinde İyan nûr-ı zât" matla'lı terciinde vasıta beyti olarak kullanıldığından bazılarınca beytin ona ait olduğu söylenirse de bu yanlıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Dihhudâ, *Luğatnâme*, s. 264-271; Eşrefoğlu Rûmî, *Eşrefoğlu Divanı* (nşr. Âsaf Hâlet Çelebi), İstanbul 1943; Sinan Paşa, *Tazarru'nâme* (nşr. Mertol Tulum), İstanbul 1971, s. 187-215; Fuzûlî, *Leylâ İle Mecnun* (nşr. Necmettin Halil Onan), İstanbul 1956, s. 1-8; Şeyh Gâlib, *Hüsn ü Aşk* (nşr. Abdülbâki Gölpınarlı), İstanbul 1968, s. 27; Emin Nihad Bey, *Müsameratname: Gece Hikayeleri* (haz. M. İsmet Uzun), İstanbul, ts. (Tercüman 1001 Temel Eser: 20); A. Nihat Tarlan, *İslâm Edebiyatında Leylâ ve Mecnun Mesnevisi* (doktora tezi, 1922), Türkiye Araştırma Merkezi, nr. 1; a.mlf., *Şeyhî Divanını Tedkik*, İstanbul 1964, s. 4-7, 9, 21-26; *Mevlevî Âyinleri* (İstanbul Konservatuvarı Neşriyatı), İstanbul 1934, VI, 270-271 (notası), 277 (güftesi); Haydar Tolun, *Aşk Edebiyatı*, Bursa 1936; Pertev Nâili Boratav, *Halk Hikâyeleri ve Halk Hikâyeciliği*, Ankara 1946, s. 85; Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 5-10, 270-272, 280-281, 289-290; Ağâh Sırrı Levend, *Arap, Fars ve Türk Edebiyatlarında Leylâ ve Mecnûn Hikâyesi*, Ankara 1959, s. 1-7, 370-383; a.mlf., *Divan Edebiyatı*, s. 24; Bedri Noyan, *Aşk Risalesi*, Aydın 1959; Malik Aksel, *Anadolu Halk Resimleri*, İstanbul 1960, s. 49, 52-56; a.mlf., "Âh Minelâşk Yazı-Resim... Tabiat", *TFA*, sy. 213 (1967), s. 4378-4381; Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973, s. 70, 71, 74, 80, 86, 89; Özege, *Katalog*, I, 83; II, 569, 861; III, 967; E. Kemal Eyüboğlu, *On Üçüncü Yüzyıldan Günümüze Kadar Şiirde ve Halk Dilinde Atasözleri ve Deyimler*, İstanbul 1973-75, I, 20-25; II, 31-32; Filiz Çağman — Zeren Tanındı, *Topkapı Sarayı Müzesi İslâm Minyatürleri*, İstanbul 1979, rs. 11, 16, 17, 22, 45, 48; Beşir Ayvazoğlu, *Aşk Estetiği*, Ankara 1982; a.mlf., *İslâm Estetiği ve İnsan*, İstanbul 1989, s. 38-53, 97-105; Nejat Muallimoğlu, *Deyimler, Atasözleri, Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler*, İstanbul 1983, s. 35-40; Abdülbâki Gölpınarlı, *Şeyh Galib: Seçmeler ve Hüsn ü Aşk*, İstanbul 1976, s. 32-40; a.mlf., *Mevlânâ'dan Sonra Mevlevîlik*, İstanbul 1983, s. 456; Cemal Kurnaz, *Hayatı Bey Divanı Tahlîli*, Ankara 1987, s. 404; Gül Derman, *Resimli Taş Baskısı Halk Hikâyeleri*, Ankara 1989, s. 19-40, 60-65, rs. 1-180; Hikmet Dizdaroğlu, "Bayburtlu Celâlî'nin Şiirleri: IV", *TFA*, sy. 131 (1960), s. 2171; Cahit Kavcar, "Hamdullah Hamdi'nin Yusuf ü Züleyha'sı", *TDAY Belleten 1968* (1969), s. 157-169; İsmail Ünver, "Mesnevî", *TDL*, nr. 415-416-417 (1986), s. 430-463.

☞ MUSTAFA UZUN

AŞKÂBÂD

(عشق آباد)

Türkmen
Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin
başşehri.

Hazar denizinin doğusunda bulunan Karakum çölünün güneyinde, Sovyetler Birliği ile İran arasında uzanan Kopetdağ silsilesinin kuzey eteklerinde sınırdan 30 km. içeride yer alır. XIX. yüzyılın sonlarına kadar halkını Teke (Tekke) Türkmenleri'nin teşkil etmesi sebebiyle

Ahal Teke adıyla anılan vahalar bölgesinin 500 çadırlık en önemli obası (avul) iken bölgenin 1881'de Ruslar tarafından ele geçirilmesinden sonra şehir haline getirilmiştir. Ruslar'ın önce bir kale inşa ederek burayı yeni kurdukları Zakarpiskaya (Mâverâ-i Hazar, Transcaspia) eyaletinin başşehri yapmaları ve dört yıl sonra, Hazar denizi kıyısındaki Krasnovodsk'u Buhara ve Taşkent'e bağlayacak olan demiryolu hattını buradan geçirmeleri üzerine şehir Rus göçmenlerinin akınına uğrayarak kısa sürede önemli bir ticaret ve hafif endüstri merkezi haline geldi. Aralık 1917'de kurulan Bolşevik yönetim Temmuz 1918'de Beyaz Rus ve Türkmenler'den oluşan karşı devrimcilerin eline geçtiyse de bir süre sonra General Kuybiçev kumandasındaki Kızıl Ordu birlikleri şehri geri aldı ve Aşkâbâd adı, ilk Bolşevik yönetimin kurulmasında etkili olan ihtilâlcı Poltoratsk'ın adıyla değiştirildi. Şehir 1924 yılında, Sovyetler'in yapılaşma hareketi sırasında yeni kurulan Türkmen Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin başşehri haline getirildi ve 1927 yılında adı tekrar Aşkâbâd'a çevrildi.

Aşkâbâd, 1948'de geçirdiği çok büyük bir deprem sonucu tamamen yıkılmış ve daha geniş bir alan üzerinde aynı plana göre fakat daha alçak binalarla yeniden inşa edilmiştir. Bugün bir ticaret, sanayi, kültür ve sanat merkezi durumundadır. Şehirde başlıca cam, motor, karoser, tarım aletleri, pamuklu ve ipeklî dokuma, iplik, ayakkabı ve gıda sanayii üzerine çeşitli fabrika ve imalâthaneler bulunmaktadır. M. Gorki Türkmen Üniversitesi başta olmak üzere altı yüksek öğretim kurumu, Türkmen İlimler Akademisi ve özellikle bu akademinin Sovyetler Birliği'nde tek olan Çöl Enstitüsü ile

XX. yüzyıl başlarında Aşkâbâd yöresinden bir Türkmen ailesi fotoğrafı (İÜ Ktp., Albüm, nr. 91355)

